

Θανάσης Βακαλιός,

ΑΙΤΙΕΣ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΥΠΑΡΚΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Μιλώντας στη συνέχεια κυρίως για τις αιτίες της αποτυχίας του σοβιετικού εγχειρήματος αυτό δεν το κάνω υιοθετώντας την άποψη ότι ο «σοβιετικός σοσιαλισμός» ήταν ο αυθεντικός σοσιαλισμός για όλες τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Ότι, επομένως, τίποτα το σημαντικό δεν έχουμε να διδαχτούμε από τη μελέτη των σοσιαλιστικών εγχειρημάτων στις χώρες όπως η Τσεχοσλοβακία με ηγέτη τον Αλεξάντερ Ντούπτσεκ και η Ουγγαρία με ηγέτη τον Γιάνος Κάνταρ, φτωχαίνοντας έτσι το φάσμα των θετικών εμπειριών για τη σύγχρονη αριστερά.

Αυτή είναι μια κύρια παρατήρηση που έκρινα ότι θα έπρεπε να κάνω εξ αρχής πριν προχωρήσω στην ανάπτυξη της άποψής μου για ορισμένες από τις ενδογενείς αιτίες της πτώσης του σοβιετικού καθεστώτος και μαζί της αποτυχίας του σοσιαλιστικού ιστορικού εγχειρήματος σε όλο το χώρο της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης.

Γενική θεώρηση

Κατ αρχήν θέλω να πω ότι συμφωνώ με την άποψη ότι το σοβιετικό εγχείρημα του σοσιαλισμού ήταν ένα εγχείρημα προς την κατεύθυνση οικοδόμησης μιας εναλλακτικής κοινωνίας, έναντι της καπιταλιστικής. Καθώς επίσης και με την άποψη ότι αυτό το εγχείρημα, παρά τις αντιφάσεις του, τις εσωτερικές αντινομίες του, που τελικά το οδήγησαν στην αυτοακύρωσή του, δεν μπορεί να αγνοηθεί από καμιά σοβαρή προσπάθεια που στοχεύει στην αναζήτηση και τη στοιχειοθέτηση μιας εφικτής μη καπιταλιστικής προοπτικής για την ανθρώπινη κοινωνία, καθώς και τη στοιχειοθέτηση ενός νέου μοντέλου σοσιαλισμού, που θα αρνείται με διαλεκτικό τρόπο το σοβιετικό μοντέλο, πράγμα που σημαίνει ότι κάποια από τα στοιχεία του θα χρειαστεί να ενσωματωθούν στο σύγχρονο μοντέλο σοσιαλιστικής κοινωνίας. Θεωρώ αναγκαίο να τονίσω εδώ ότι αυτή η θέση αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν η μελέτη μας στραφεί στην εμπειρία του λεγόμενου «κανταρικού σοσιαλισμού» στην Ουγγαρία, που σύμφωνα με τη δική του εσωτερική δυναμική βρισκόταν σε μια πορεία εξόδου της κοινωνίας και της χώρας από τη λογική και τις αυτοκαταστροφικές αντιφάσεις, αντινομίες του σοβιετικού σταλινικού μοντέλου. Σε μια πορεία απελευθέρωσης του κόμματος από το σταλινισμό προς την κατεύθυνση ενός σύγχρονου δημοκρατικού σοσιαλισμού σε μαρξιστική βάση.

Επίσης, βρίσκω κατ αρχήν σωστή την άποψη ότι το φαινόμενο της γραφειοκρατίας στη Σ.Ε. δεν πρέπει να εξετάζεται ως ένα φαινόμενο το οποίο από μόνο του, με τις εσωτερικές αντιφάσεις του και τον εγγενή συντηρητισμό του, μπορεί να εξηγήσει την κατάρρευση της Σ.Ε.. Δεν χρησιμοποιώ τον όρο «κατάρρευση της εργατικής εξουσίας», που χρησιμοποιείται από άλλους μελετητές γιατί θεωρώ τον όρο «εργατική εξουσία» ασαφή και αντιφατικό. Το θεωρώ μη λειτουργικό για τη μελέτη του σοσιαλισμού και επειδή πιστεύω ότι είναι αδύνατο να υπάρξει ένα κοινωνικά λειτουργικό σοσιαλιστικό καθεστώς εργατικής εξουσίας. Ο σοσιαλισμός αποτελεί μια νέα μορφή οργάνωσης και δημοκρατικής λειτουργίας της κοινωνίας. Αφορά όλους τους πολίτες μιας χώρας και επιτρέπει σε όλους τους πολίτες που σέβονται το σοσιαλιστικό σύνταγμα την αυτόνομη ενεργό συμμετοχή τους στον πολιτικό βίο, τη δημοκρατική εκπροσώπησή τους στο σύστημα εξουσίας, καθώς και την άσκηση διαφόρων μορφών εξουσίας (οργανωμένης έκφρασης και δράσης) ως αυτόνομων πολιτών. Η αρνητική σοβιετική σταλινική εμπειρία το επιβεβαιώνει αυτό.

Και είναι ενδιαφέρον νομίζω να παρατηρήσει κανείς ότι η εμμονή σε θεωρητικά σχήματα τα οποία κάποτε λειτούργησαν θετικά στο εργατικό επαναστατικό κίνημα, όπως η θεωρία (και το σύνθημα) για το εργατικό κράτος και την εργατική εξουσία – στο όνομα της «ιδεολογικής καθαρότητας» και της σχηματικά-γραμμικά ερμηνευόμενης συνέχειας, αντί να ενισχύει, όπως νόμιζαν, αποδυνάμωνε τη θεωρητική θεμελίωση των ιστορικών επιλογών του ΚΚΣΕ. Βέβαια, από ένα σημείο και μετά δεν μπορούμε να μιλούμε πλέον για τη θεωρητική θεμελίωση των επιλογών του.

Από μια νηφάλια αντικειμενική μελέτη των αιτίων της αποτυχίας του σοσιαλιστικού εγχειρήματος προκύπτει ότι το ΚΚΣΕ δεν είχε θεωρητικά τεκμηριωμένη στρατηγική για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού στη Ρωσία. Θα πρέπει βέβαια να πω ότι ο Στάλιν είχε – θεωρητικά αστήρικτη- στρατηγική επιλογή σχετικά με το κρίσιμο ερώτημα για τη δυνατότητα οικοδόμησης του σοσιαλισμού στη Ρωσία, σε μια ξεχωριστά παρμένη χώρα, το (ερώτημα) οποίο είχε μπει στο επίκεντρο των συζητήσεων και της εσωκομματικής διαμάχης λίγο μετά το θάνατο του Λένιν, τη δεκαετία του 1920.

Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το κρίσιμο γεγονός για την περαιτέρω εξέλιξη της υπόθεσης του σοσιαλισμού στη Σ.Ε., με επιπτώσεις στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα, ότι ο Στάλιν εδραιώθηκε στη θέση του ηγέτη του κόμματος κερδίζοντας τη μάχη με τους εσωκομματικούς του αντιπάλους (με σημαντικότερο τον Λέων Τρότσκι), που ήταν αντίθετοι με αυτή τη στρατηγική επιλογή. Έτσι, που αμέσως μετά μπόρεσε να προχωρήσει αποφασιστικά στη δημιουργία του δικού του σταλινικού συστήματος και να επιβάλλει, κατά έναν απόλυτο τρόπο, την άποψή του στο κόμμα και στη χώρα, σε όλα τα θέματα. Δομικό στοιχείο αυτής της αντίληψης είναι ότι αυτονομεί τη θεωρία από την πραγματικότητα και από την πολιτική πρακτική του κόμματος, την ερμηνεύει ως μια αυθύπαρκτη δύναμη την οποία και χρησιμοποιεί ως προκρούστη κατά το δοκούν. Βάζοντας έτσι την ταφόπετρα στη διαλεκτική του Μαρξ και του Λένιν, στη σχέση θεωρίας και πράξης, θεωρίας και πραγματικότητας. Ωστόσο, πετυχαίνει να εμφανίζεται ως ο αυθεντικότερος μαρξιστής μετά τους κλασικούς, Μαρξ, Ένγκελς και Λένιν, εφαρμόζοντας τη μέθοδο της επιλεκτικής αναφοράς στο έργο τους για την στήριξη ή και τη δικαίωση των απόψεων και της πολιτικής του.

Επανερχόμενος στη στρατηγική επιλογή του Στάλιν θέλω να πω ότι δεν υιοθετώ την άποψη ότι η επιλογή ανάπτυξης ενός εναλλακτικού προς τον καπιταλισμό σοβιετικού συστήματος ήταν λάθος. Θεωρώ λάθος την εμμονή στην επιλογή οικοδόμησης του σοσιαλισμού οριζόμενου με κομμουνιστικούς όρους, όταν πλέον ήταν σαφές ότι αυτό ήταν αδύνατο να γίνει. Σπεύδω, όμως, να πω ότι

στην κατάσταση η οποία είχε δημιουργηθεί στη δεκαετία του 1920, μετά το θάνατο του Λένιν, και την αποτυχία των προλεταριακών εξεγέρσεων και επαναστάσεων στην Ευρώπη, την ανάκαμψη του καπιταλισμού από την κρίση που δημιούργησε ο παγκόσμιος πόλεμος, ήταν διάχυτο στο κόμμα και στις τάξεις των εργατών, ειδικότερα όσων συμμετείχαν ενεργά στην επανάσταση και στον εμφύλιο πόλεμο, να συνεχίσει το κόμμα στο πνεύμα της επανάστασης. Αλλά και στα κόμματα της Κομμουνιστικής Διεθνούς αυτό ήταν το κυρίαρχο μήνυμα προς την ηγεσία του Μπολσεβίκικου Κόμματος. Αυτό το αίτημα εξέφρασε με πειστικό τρόπο ο Στάλιν και κέρδισε τους εσωκομματικούς του αντιπάλους. Μάλιστα, κάνω την εκτίμηση, χωρίς να μπορώ αυτό ερευνητικά να το τεκμηριώσω, ότι αυτή η επιλογή επηρέασε ευνοϊκά την εξέλιξη του κομμουνιστικού κινήματος και γενικότερα το εργατικό κίνημα. Το σταλινικό δικτατορικό καθεστώς που επιβλήθηκε από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 και κυρίως το κύμα των διώξεων και εκτελέσεων σειράς στελεχών του κόμματος από την λεγόμενη λενινιστική φρουρά, οι περιβόητες δίκες κλπ. σήμαιναν την απαρχή μιας αντίστροφης πορείας στο εργατικό κίνημα και στην αριστερά γενικότερα, που μετά την προσωρινή ανάκαμψη και την κατακόρυφη αύξηση του κύρους της Σ.Ε. μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, εξελίχθηκε σε μια σταθερά σ αυτή την αντίστροφη πορεία, με παροδικές ανακάμψεις αμέσως μετά το 20 -ο συνέδριο του ΚΚΣΕ και στην πρώτη περίοδο της περεστρόικα που δρομολόγησε ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ..

Η τύχη του εγχειρήματος οικοδόμησης του σοσιαλισμού στη Ρωσία με κομμουνιστικούς όρους ήταν προδιαγεγραμμένη, με δεδομένο ότι όχι μόνον η σταλινική ηγεσία, αλλά και οι ηγεσίες που ακολούθησαν μετά το θάνατο του Στάλιν αρνούσαν να αναθεωρήσουν αυτή την επιλογή, απέρριπταν ακόμα και τις προτάσεις θεωρητικού χαρακτήρα για μια εναλλακτική επιλογή, π.χ. του σοσιαλισμού της αγοράς. Το έκαναν αυτό παρά τις αδιάσειστες εμπειρίες για την αναποτελεσματικότητα του υφιστάμενου οικονομικού συστήματος που καλούνταν να υπηρετήσει την ιστορική επιλογή του κόμματος για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού-κομμουνισμού.

Μόνιμο πρόβλημα των ηγεσιών του ΚΚΣΕ ήταν να πείσουν το κόμμα και το λαό για την ορθότητα και την εφαρμοσιμότητα της ιστορικής επιλογής για την οικοδόμηση του κομμουνισμού στη Σ.Ε. Το γεγονός ότι για πολλές δεκαετίες οι ηγεσίες του ΚΚΣΕ κατάφεραν να καλύπτουν την κατάφορη αντίφαση και αντίθεση ανάμεσα σε αυτή τη σταθερή επιλογή – το σταθερό κοινωνικό-ιστορικό σκοπό και την πραγματικότητα οφείλεται σε πολλούς παράγοντες με τους οποίους δεν σκοπεύω εδώ να ασχοληθώ ιδιαίτερα. Σημειώνω μόνον ότι αυτή ήταν μια ανυπόστατη ιστορική επιλογή η οποία επιχειρήθηκε να τεκμηριωθεί «θεωρητικά».

Είναι σωστή η άποψη ότι κοινωνία χωρίς θεωρία είναι μια κοινωνία χωρίς μέλλον. Αυτή η διαπίστωση αφορά κατ'εξοχήν την εποχή που δρομολογήθηκε με την βιομηχανική επανάσταση στην οποία η ύπαρξη ενός κοινωνικού σχηματισμού είναι συνυφασμένη με την ικανότητα οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, δηλαδή είναι συνυφασμένη με την ιστορική της προοπτική. Στη βάση αυτής της εξέλιξης είναι ο νόμος της αντιστοιχίας των σχέσεων παραγωγής με τη δυναμική και το χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων, που συνιστά μια από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις του Μαρξ, με ισχύ όχι μόνον για τον καπιταλιστικό, αλλά και για το σοσιαλιστικό κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό. Και είναι γνωστό ότι η ανακάλυψη αυτή είναι στη βάση της επαναστατικής θεωρίας του Μαρξ, του μαρξισμού και του λενινισμού.

Μια επισταμένη μελέτη θα μπορούσε να αποδείξει ότι το ΚΚΣΕ δεν είχε κατανοήσει τη λειτουργία αυτού του νόμου για τη χώρα. Σχεδίαζαν το μέλλον και προγραμματίζαν την εφαρμογή των ιστορικών στόχων που αφορούσαν ποιοτικές αλλαγές στο σύστημα των κοινωνικών σχέσεων χωρίς να λαμβάνουν υπόψη το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας και τη δυναμική τους, δηλαδή χωρίς να λαμβάνουν υπόψη την ισχύ αυτού του νόμου. Αυτή η νοοτροπία εξέθρεψε τον ακατάσχετο βολονταρισμό και εκτρέφονταν από αυτόν, αφού «δικαιωνόταν» μεθοδικά από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς, που ενδιαφέρονταν να προσδώσουν κοινωνικό και επιστημονικό κύρος στις επιλογές της ηγεσίας.

Αυτή είναι μια από τις κύριες αιτίες που το ΚΚΣΕ (εννών βέβαια κυρίως τις ηγεσίες του ΚΚΣΕ) δεν είχε αντιληφθεί και δεν είχε συνειδητοποιήσει τις δυνατότητες που παρέχει η σύγχρονη τεχνολογία για τη διαιώνιση της εξουσίας του κεφαλαίου, τη διαιώνιση του καπιταλισμού, πράγμα που το πετυχαίνει χάρη ακριβώς στην αποκτηθείσα ικανότητά του να αναπτύσσει διαρκώς την τεχνολογία και την επιστήμη, τις παραγωγικές δυνάμεις. Έτσι και όταν ακόμα φαινόταν ότι η ηγεσία είχε συνείδηση των αλλαγών που έφερνε η ανάπτυξη της σύγχρονης τεχνολογίας στο συσχετισμό των δυνάμεων καπιταλισμού και σοσιαλισμού, όταν δηλαδή είχε αντιληφθεί ότι στη Δύση αναπτυσσόταν γοργά, σε καπιταλιστική βάση, η επιστημονικότεχνική επανάσταση (:ΕΤΕ) υποστήριζε, βασιζόμενο και σε μελέτες– πονήματα του επίσημου μαρξισμού και του μαρξισμού-λενινισμού, ότι ο σοσιαλισμός, δηλαδή η Σ.Ε. είναι ο κατεξοχήν ευνοϊκός χώρος για την ανάπτυξη της ΕΤΕ και ότι η ΕΤΕ αποτελεί τη βάση του κομμουνισμού, στον οποίο στόχευε να φτάσει στο ορατό μέλλον. Αυτό ήταν και το γενικότερο κλίμα που επικρατούσε τη δεκαετία του 1960, αλλά και μετά σε όλη τη δεκαετία του 1970 στην μαρξιστική γραμματολογία και φυσικά στην εκπαίδευση και στην κομματική προπαγάνδα. Έτσι όταν εγώ σε βιβλίο μου που εκδόθηκε στην Ουγγαρία, πριν από 30 χρόνια, είχα μιλήσει για την καπιταλιστική παραλλαγή της ΕΤΕ, πράγμα που το επανέλαβα και στην έκδοση του βιβλίου μου «Η ΕΤΕ, ο σοσιαλισμός, και ο άνθρωπος», το 1979 (εκδόσεις Θεμέλιο) δεν βρήκα ανταπόκριση – στην Ουγγαρία είχα βρει κάποια ανταπόκριση στους επιστημονικούς κύκλους, αλλά και σε στελέχη της ηγεσίας του κόμματος, εδώ καμία. Απλώς ήταν δύσκολο να δεχτεί κανείς μια τέτοια θέση- διαπίστωση η οποία προέτρεπε στην κριτική θεώρηση της άποψης του Μαρξ. Σπεύδω, βέβαια να πω ότι αυτός δεν έχει ανατραπεί. Εξακολουθεί να λειτουργεί, όμως υπάρχουν μέσα και μηχανισμοί αντιστάθμισης της εσωτερικής αυτοκαταστροφικής δυναμικής του για τον καπιταλισμό.

Πάντως, και από θεωρητική άποψη έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι παρά την έλλειψη υλιστικά – επιστημονικά τεκμηριωμένης θεωρίας για την οικοδόμηση μιας εναλλακτικής προς τον καπιταλισμό άλλης κοινωνίας, η Σ. Ε. πέτυχε κατακτήσεις, δημιούργησε μιαν άλλη (μεταβατική, επομένως ευμετάβλητη και ως προς τον χαρακτήρα της) κοινωνία και μιαν άλλη κοινωνική κουλτούρα, που αν ιστορικά έγκαιρα το κόμμα εγκατέλειπε τον δογματισμό που το χαρακτήριζε και το σταλινικό πνεύμα, τη σταλινική πρακτική θα μπορούσε να αναπτυχθεί ένα βιώσιμο σοσιαλιστικό σύστημα με δημοκρατία και ελευθερία, αλλά και με έναν αυξημένο και αυξανόμενο οικονομικό και πολιτισμικό δυναμισμό, που θα άνοιγε άλλες προοπτικές για την υπόθεση του παγκόσμιου σοσιαλισμού. Αυτή η ιστορική συγκυρία, αυτή η ιστορική στιγμή υπήρξε στα πρώτα χρόνια αμέσως μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Όμως σωστά λέγεται ότι η ιστορία δεν γίνεται με τα αν...Αυτό είναι σωστό, όμως το ίδιο σωστό είναι ότι δεν γίνεται χωρίς τη μελέτη της προηγούμενης ιστορίας, ιδιαίτερα όταν υπάρχει το στοιχείο της συνέχειας στην ιστορία, όπως συμβαίνει με την αριστερά. Άλλη μια τέτοια ευκαιρία (μικρότερης εμβέλειας και δυναμικής) υπήρξε στη δεκαετία του 1960, όταν πια στη Σ.Ε. είχε αρχίσει για τα καλά η ανάπτυξη της επιστημονικότεχνικής επανάστασης, όμως, μόνον στον τομέα της πολεμικής βιομηχανίας και της διαστημοπλοΐας.

Βέβαια, μια τέτοια τομή στη σκέψη προϋπόθετε, μαζί με πολλά άλλα, την απάντηση στο ερώτημα αν ο σοσιαλισμός μπορεί να ερμηνευτεί και να οικοδομηθεί ως ένας ιστορικά αυτόνομος οικονομικο-κοινωνικός σχηματισμός, χωρίς να παραιτείται από το όραμα της κομμουνιστικής κοινωνίας, αλλά και χωρίς να καθοδηγείται από αυτό στις πράξεις του και στους αναπτυξιακούς σχεδιασμούς του, παρά από τις κοινωνικά ώριμες ανάγκες για πρόοδο που αναδεικνύει η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η ανάπτυξη της ΕΤΕ. Απ ότι γνωρίζω, το ερώτημα αυτό δεν έχει τεθεί από τους μαρξιστές. Αποτελεί αυτό το ερώτημα πρόκληση προς τους σύγχρονους μαρξιστές, προς τη σύγχρονη ριζοσπαστική αριστερά.

Το ΚΚΣΕ στις αρχές της δεκαετίας του 1980 το επιχείρησε αυτό. αναζητώντας λύσεις στην αντίληψη του μοντέλου του σοσιαλισμού της αγοράς. Όμως, το έκανε αυτό χωρίς να έχει σαφή άποψη για τη σχέση σχεδίου και αγοράς, που είναι στη βάση αυτού του θεωρητικού μοντέλου και χωρίς να έχει ένα λειτουργικό σχέδιο για την ανάκαμψη της σοβιετικής οικονομίας η οποία βρισκόταν από καιρό σε ύφεση και σε κρίση. Θα πρέπει βέβαια να πω ότι στο οικονομικό σύστημα της Σ.Ε. υπήρχαν στοιχεία των νόμων της αγοράς χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι νόμοι της αγοράς ήταν δομημένοι σε αυτό ως αναγκαίοι λειτουργικοί παράγοντες, από τους οποίους εξαρτιόνταν η αποτελεσματικότητα του συστήματος. Έτσι, χωρίς καμιά

σοβαρή προετοιμασία, πιεζόμενη από τα ίδια τα πράγματα η ηγεσία του κόμματος αναζητούσε με σπασμωδικό τρόπο διέξοδο από το αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει η οικονομία.

Στην αρχή θέλησε να αξιοποιήσει το μοντέλο της ΝΕΠ (Νέα Οικονομική Πολιτική) του Λένιν, που βέβαια ήταν ανεφάρμοστο για τις νέες συνθήκες. Μετά μπλέχτηκε σε ατέρμονες συζητήσεις χωρίς κανέναν άξονα αναφοράς. Έψαχνε να βρει διεξόδους προς τα μπροστά ενώ διαρκώς έχανε την εμπιστοσύνη και την υποστήριξη του κόμματος και του λαού. Διαρκώς έχανε έδαφος ο λόγος της στη συνείδηση των ανθρώπων οι οποίοι εξάλλου δεν ήταν συνηθισμένοι και δεν είχαν την αναγκαία πολιτική παιδεία, πολιτική κουλτούρα για να διαμορφώσουν ως αυτόνομα άτομα τη δική τους άποψη για τις εξελίξεις. Στην αρχή ζητούσαν απαντήσεις στα ερωτήματά τους από τις καθιερωμένες πηγές πληροφόρησης τις οποίες εμπιστεύονταν, αργότερα στράφηκαν αλλού. Στο μεταξύ η οικονομική κατάσταση της χώρας χειροτέρευε και το επισιτιστικό πρόβλημα επιδεινώνονταν. Σε αυτό το κλίμα οι προτάσεις και οι πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς και για την αλλαγή συστήματος έβρισκαν πρόσφορο έδαφος ή δεν δημιουργούσαν σοβαρές αντιδράσεις ούτε από τα μέλη ή και τα στελέχη του κόμματος.

Θεωρώ αβάσιμο το χαρακτηρισμό αυτής της εξέλιξης ως αστική αντεπανάσταση τη στιγμή που το κόμμα και το σύστημα είχε χάσει την επαναστατικότητά του, Αυτήν ακριβώς την επαναστατικότητα θέλησε να επανακτήσει το κόμμα με την πολιτική της περεστρόικα στην πρώτη περίοδο, ως το 1987. Όμως η κατάσταση στο κόμμα δεν προσφέρονταν για μια τέτοια τομή που απέβλεπε στη ριζική και ολική υπέρβαση του σταλινισμού. Εξάλλου, η ηγεσία δεν είχε σαφή άποψη για το εγχείρημά της. Όλοι ή περίπου όλοι συμφωνούσαν ότι η κατάσταση θα έπρεπε να αλλάξει, ότι χρειαζόταν να γίνουν τομές στο σύστημα. Όμως τι αλλαγές και πως και κυρίως προς ποια κατεύθυνση; Έτσι η προσαρμογή στις εξελίξεις που όλο και λιγότερο μπορούσε (ή και ήθελε) να ελέγξει η ηγεσία ήταν ο μοναδικός «οδηγός». Χαρακτηριστική για την κατάσταση και το κλίμα που υπήρχε είναι η φράση του Λιγκατσόφ: Μα τι συνέβη τέλος πάντων μ' εμάς;... Ποιοι και γιατί άλλαξαν το πρωταρχικό πολιτικό πρόγραμμα της περεστρόικα; Τώρα, αν αυτός ήταν ο επαναστάτης ή ξέρω κι εγώ ποιος ήταν ο επαναστάτης και ποιος ο αντεπαναστάτης στο επιτελείο του Γκορμπατσόφ, δεν νομίζω ότι με αυτό το σχήμα μπορούμε να βγάλουμε άκρη για τις αιτίες κατάρρευσης της Σ.Ε.

Το πιθανότερο ή το βέβαιο είναι ότι οι ηγέτες του ΚΚΣΕ και των άλλων κομμάτων του υπαρκτού σοσιαλισμού (σχεδόν όλοι) είχαν χάσει την εμπιστοσύνη τους στα προγράμματά τους, αλλά και στη δύναμη του μαρξισμού, ενώ από καιρό είχε πάψει να διέπει τη σκέψη τους η μαρξιστική διαλεκτική. Και βέβαια, σε συνάρτηση με αυτά είχαν χάσει την αυτοπεποίθηση του ηγέτη.

Το όραμα είχε μετατραπεί σε διανοητική παγίδα

Η μελέτη των αιτίων κατάρρευσης του υπαρκτού σοσιαλισμού για πολλούς από τους μαρξιστές ερευνητές κρύβει μέσα του μια παγίδα η οποία έχει να κάνει με τον ορισμό του σοσιαλισμού ως πρώτη φάση του κομμουνισμού ως «πρώιμου κομμουνισμού», που συνοδεύεται με την εμμονή στην μέθοδο (– πρακτική) χρησιμοποίησης του μαρξικού οράματος της κομμουνιστικής κοινωνίας ως πλαίσιο αναφοράς, ως προκρούστη στην προσπάθεια απάντησης στο ερώτημα αν μια κοινωνία είναι σοσιαλιστική, δηλαδή αν αυτοεξελίσσεται σε κοινωνία με τα χαρακτηριστικά του μαρξικού οράματος, της μαρξικής πρότασης για την κομμουνιστική κοινωνία.

Σ αυτή την αντίληψη-προσέγγιση κεντρική θέση έχουν δυο κριτήρια. Η θέση του Μαρξ για την κατάργηση του «υποχρεωτικού καταμερισμού της εργασίας» για την οποία ο Μαρξ κάνει λόγο στην «Κριτική του προγράμματος της Γκότα» καθώς και η άποψή του για την μετατροπή της ανθρώπινης εργασίας στον κομμουνισμό από απλό μέσο και μαζί από εξαναγκασμό για την ικανοποίηση των βιοποριστικών αναγκών σε πηγαία εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου για δημιουργική, ελεύθερη αυτοπραγμάτωση και για πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του.

Όπως είναι γνωστό, αυτή η εξέλιξη στο έργο του Μαρξ συνδέεται με το πρόβλημα κατάργησης του φαινομένου της αλλοτρίωσης για την οποία, σύμφωνα με την άποψή του, ο κομμουνισμός δημιουργεί το σύνολο των αναγκαίων υλικών, πνευματικών και κοινωνικών προϋποθέσεων. Με αναφορά σε αυτή την προοπτική (που εκλαμβάνεται ως σκοπός και ως ιστορική δέσμευση της κομμουνιστικής αριστεράς) χρησιμοποιείται ένα αμφίβολης επιστημονικής αξίας σχήμα που συνδέει κατά έναν άμεσο τρόπο τη χειρωνακτική εργασία με την αλλοτρίωση και την πνευματική εργασία με την εξάλειψή της. Εδώ η σχηματική εμμονή σε θέσεις του Μαρξ άθελα λειτουργεί εναντίον της διαλεκτικής του αντίληψης, η πραγματική αξία της οποίας συνίσταται στο ότι προσανατολίζει τη σκέψη και την πράξη στην ιστορικά ορισμένη πραγματικότητα από τη δυναμική της οποίας προκύπτουν –με την εφαρμογή της διαλεκτικής

μεθόδου– οι σκοποί και οι δεσμεύσεις της επαναστατικής αριστεράς, και όχι από την εμμονή σε θεωρητικές θέσεις και σχήματα τα οποία εκλαμβάνει ως δεδομένα με αυθύπαρκτη επιστημονική αξία – χωρίς την αναφορά τους στην πραγματικότητα και στην κοινωνική πράξη που είναι και ο ανυπέρβλητος και απώτερος υποχρεωτικός κριτής τους.

Πρόκειται για θέμα στη μελέτη του οποίου θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί στην εποχή μας στον τομέα της εργασίας τις οποίες αναφέρω εδώ επιγραμματικά για χάρη του διαλόγου, χωρίς ειδικές αναλύσεις. α) Στην εποχή μας της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης η χειρωνακτική εργασία που χαρακτηρίζει και δέσποζε τη βιομηχανική εποχή την οποία μελέτησε ο Μαρξ παίζει υποβαθμισμένο ρόλο με τάση πλήρους εξαφάνισής της στις πλέον σύγχρονες επιχειρήσεις και καταστάσεις. β) η πνευματική εργασία στην εποχή μας δεν είναι απαλλαγμένη από την αλλοτρίωση. Μάλιστα, ιδανικός τύπος επιστήμονα για το κεφάλαιο είναι ο επιστήμονας ο οποίος αναπτύσσει την ικανότητα προσαρμογής σε ειδικεύσεις που μπορούν να φέρουν το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος, με τίμημα, συνήθως, τη συρρίκνωση της ανθρώπινης προσωπικότητας, την εξουδετέρωση στον επιστήμονα του διανοούμενου που ενδιαφέρεται για το κοινωνικό και το ανθρώπινο πρόβλημα της εποχής μας, του ατόμου με αυτόνομη προσωπικότητα και αναπτυγμένη την ευαισθησία και το κριτικό πνεύμα απέναντι στην κοινωνική αδικία και την καταπιεστική εξουσία του κεφαλαίου, γενικότερα.. Έτσι ο κοινωνικά αλλοτριωμένος επιστήμονας είναι πλέον ο κυρίαρχος τύπος του επιστήμονα της παραγωγής στο σύγχρονο καπιταλισμό, γ) στην εποχή μας ερευνητικά παραγωγικό είναι το σχήμα δημιουργική εργασία-μη δημιουργική εργασία και όχι το σχήμα χειρωνακτική εργασία-πνευματική εργασία.

Ένα δεύτερο στοιχείο το οποίο είναι σε οργανική σχέση με τα προηγούμενα στην μαρξική εικόνα – πρόταση για την κομμουνιστική (αταξική) κοινωνία είναι η ιδέα της αφθονίας των αγαθών (και της επάρκειας προσφοράς υπηρεσιών, θα μπορούσα να πω) ως προϋπόθεση για τη φυσιολογική (χωρίς έγνοιες) ικανοποίηση των βιοτικών αναγκών των ανθρώπων, έτσι ώστε οι άνθρωποι απερίσπαστοι από αυτή την καταπιεστική έγνοια να μπορούν ως ελεύθερα άτομα να αυτοπραγματωθούν, χωρίς την ανάγκη να εμπλακούν σε έναν αγώνα ζωής και υπεροχής έναντι των άλλων ατόμων.

Υπάρχει πληθώρα αξιόλογων μελετών πάνω στο κρίσιμο θέμα των ανθρώπινων αναγκών από μαρξιστές και μη μαρξιστές ερευνητές και μελετητές του θέματος, ειδικότερα σε ότι αφορά τις εμπειρίες από την καταναλωτική κοινωνία, που επιτρέπουν τη διατύπωση αμφιβολιών για τη δυνατότητα ικανοποίησης των αναγκών όλων των ανθρώπων κατά έναν φυσιολογικό τρόπο χωρίς εντάσεις ανταγωνισμούς και συγκρούσεις. Εξάλλου υπάρχει και η εμπειρία που αναφέρεται στην αντιφατικότητα του όρου «λογικές ανάγκες» που χρησιμοποιήθηκε από μαρξιστές ερευνητές, αλλά και ιδεολόγους του συστήματος, στο χώρο του υπαρκτού σοσιαλισμού, σε μια προσπάθεια να δώσουν «λογική» απάντηση στο ερώτημα γιατί το σύστημα δεν μπορεί να ικανοποιήσει όλες τις ανάγκες. Και αυτό το θέμα βέβαια απαιτεί ειδική μονογραφία. Θίγεται εδώ γιατί έχει άμεση σχέση με την άποψη ότι η πρόταση κομμουνισμού του Μαρξ δεν μπορεί να εκληφθεί ως δεδομένη ιστορική προοπτική και ως δεδομένος ιστορικός σκοπός. Το έλλειμμα της αναγκαίας κρίσιμης μάζας εμπειριών και επιστημονικά βεβαιωμένων πληροφοριών αυτό το καθιστά αδύνατο και ανεπίτρεπτο. Η πρόταση κομμουνισμού του Μαρξ μπορεί και πρέπει να λειτουργήσει ως όραμα για τη σύγχρονη αριστερά. *Όμως τη δράση της και τους ιστορικούς της στόχους η αριστερά θα πρέπει να τους διαμορφώνει και να τους προωθεί με αναφορά στη δυναμική των εξελίξεων συμπεριλαμβάνοντας σε αυτή τη δυναμική και τη δική της συνειδητή ριζοσπαστική δράση.* Η ιστορία σε μια άλλη φάση θα επιτρέψει, πιθανόν, την απάντηση στο ερώτημα για τη μερική ή ολική λειτουργικότητα της μαρξικής πρότασης ή κάποιας παραλλαγής της.

Η δογματική χρήση των ιδεών του μαρξισμού, που ευνοούσε την σταλινικής έμπνευσης απαίτηση προσαρμογής της πραγματικότητας στη θεωρία αντί της θεωρίας στην πραγματικότητα, σε συνδυασμό με την τάση και την γενική πρακτική της «θεωρητικής» δικαίωσης των επιλογών και των ενεργειών του κόμματος, της ηγεσίας του κόμματος, με την παράλληλη αναγόρευση των βασικών πολιτικών επιλογών της και των ιστορικών εκτιμήσεών της σε ενέργειες με θεωρητική σημασία, είχε ως αποτέλεσμα και βασικές μεθοδολογικές υποδείξεις και θέσεις του Μαρξ να ερμηνεύονται κατά έναν σχηματικό τρόπο. Δηλαδή να αγνοείται η θεμελιώδης υπόδειξη που αναφέρεται στον πρωταρχικό ρόλο της φύσης του αντικειμένου στον τρόπο προσέγγισής του. Καθιερώθηκε να θεωρείται καλός μαρξιστής αυτός που ενδιαφέρεται για την «καθαρότητα» της θεωρίας. Ο μαρξιστής που «τηρεί» πιστά τις θέσεις του επίσημου μαρξισμού και όχι ο μαρξιστής με κριτικό μυαλό, με ελεύθερη σκέψη και αυτόνομη στάση απέναντι στην πραγματικότητα, καθώς επίσης και απέναντι στις επιλογές, τη σκέψη και τη δράση του κόμματος, της ηγεσίας του κόμματος. Αυτή η μεταχείριση των μαρξικών μεθοδολογικών υποδείξεων δεν έχει ξεπεραστεί. Πρόκειται για κατάλοιπο της σταλινικής πρακτικής το οποίο εξακολουθεί να χαρακτηρίζει όσους έμαθαν το μαρξισμό από τα σοβιετικά εγχειρίδια του μαρξισμού-λενινισμού, αλλά και όσους εξακολουθούν να

αντιμετωπίζουν τη θεωρία του Μαρξ ως δόγμα. Αυτό μπορεί να το διαπιστώσει κανείς από τον τρόπο προσέγγισης του προβλήματος που εδώ μας ενδιαφέρει: των αιτίων αποτυχίας του σοσιαλιστικού πειράματος, κατάρρευσης της Σ.Ε. και του υπαρκτικού σοσιαλισμού..

Χαρακτηριστική, από αυτή την άποψη, είναι η προσπάθεια να εξηγηθεί, με αντικειμενικούς, όπως λένε, όρους η αποτυχία του σοσιαλιστικού εγχειρήματος και η πτώση της Σ.Ε., δίνοντας έμφαση στους οικονομικούς συντελεστές. Αυτή η προσέγγιση παραβλέπει το γεγονός ότι ο χαρακτήρας και η δομή του σοβιετικού συστήματος (σταλινικού στην ουσία του και για τη μετασταλινική εποχή) δεν επέτρεπε τη σχετική έστω ανάπτυξη και λειτουργία της δυναμικής των οικονομικών συντελεστών, της οικονομίας γενικότερα. Στο σοβιετικό σύστημα, καθοριστικός συντελεστής του οποίου ήταν ο ρόλος του κόμματος-κράτους, επέτρεπε (και επέβαλε) την προσαρμογή της οικονομίας, των οικονομικών συντελεστών στις πολιτικές επιλογές και τους πολιτικο-ιστορικούς στόχους του κόμματος, της εκάστοτε ηγεσίας του κόμματος, τους οποίους συνήθως όριζε με ιδεολογικά κριτήρια. Γι αυτό οι αιτίες για την πτώση της Σ.Ε. και την αποτυχία του σοσιαλιστικού εγχειρήματος θα πρέπει να αναζητηθούν κατά κύριο λόγο στο σύστημα και στο ρόλο του κόμματος σε αυτό και στην κοινωνία γενικότερα.

Βέβαια, και κάτω από αυτές τις συνθήκες η οικονομία αντικειμενικά είχε τη δική της, περιορισμένη έστω, αυτονομία και στο βαθμό αυτό τη δική της δυναμική. Αυτή η δυναμική, ακόμα και εγκλωβισμένη στο πλαίσιο των πολιτικών επιλογών και των ιδεολογικών κρίσεων του κόμματος (της ηγεσίας του κόμματος) επηρέαζε, περισσότερο ή λιγότερο, καθοριστικά το πεδίο κίνησης και τις δυνατότητες παρέμβασης της ηγεσίας στον καθορισμό των οικονομικών δεικτών και στην εξέλιξη της οικονομίας. Αυτό βέβαια εξαρτιόνταν από την ικανότητα της ηγεσίας να λάβει τα μηνύματα από το χώρο της οικονομίας, και να παρέμβει έγκαιρα και σωστά, στο βαθμό βέβαια, που ο χώρος της οικονομίας και το κόμμα που δρούσε σε αυτόν είχε τη δυνατότητα να στείλει τα πραγματικά μηνύματα προς την ηγεσία – συνήθως όλα τα μηνύματα προς τα πάνω είχαν το στοιχείο του εξωραϊσμού της πραγματικότητας. Και αυτό το στοιχείο ήταν γνώρισμα του συστήματος.

Αυτή η παραδοχή επιτρέπει να δει κανείς την πραγματική σημασία των οικονομικών δεικτών, της οικονομίας γενικότερα στην εξέλιξη του σοσιαλιστικού εγχειρήματος με την κατάληξη που αυτό είχε. Είναι προφανές ότι το θέμα αυτό απαιτεί ειδική μονογραφία, με την αξιοποίηση των πολλών αξιόλογων μελετών που υπάρχουν για τη σοβιετική οικονομία, με αναφορά και στο ειδικό θέμα που εδώ μας ενδιαφέρει. Κατ ανάγκη θα περιοριστώ εδώ μόνον σε ορισμένες παρατηρήσεις-επισημάνσεις, που θεωρώ ότι είναι απαραίτητες για την έρευνα και για τον αναγκαίο σοβαρό διάλογο που αφορά στις αιτίες κατάρρευσης της Σ.Ε.

Είναι αποπροσανατολιστική για την έρευνα η αποδοχή της άποψης ότι το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στη Σ.Ε. ήταν απαγορευτικό για την προώθηση των σοσιαλιστικών της στόχων. Η αλήθεια είναι ότι στη δεκαετία του 1960 η Σ.Ε. είχε φτάσει και είχε ξεπεράσει κατά πολύ το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που ο Ένγκελς το 1877 εκτιμούσε ότι ήταν κατάλληλο για την προώθηση τέτοιων στόχων. Ιδιαίτερα αν στον όρο παραγωγικές δυνάμεις εντάξουμε και την επιστήμη, καθώς και την παιδεία, γενικότερα: αυτό που ονομάζεται «ανθρώπινο κεφάλαιο».

Θα πρέπει όμως στο σημείο αυτό να πω ότι στη Σ.Ε. ακόμα από τα πρώτα πενταετή πλάνα της δεκαετίας του 1930 οι οικονομολόγοι και η ηγεσία του κόμματος εφαρμόζαν τη συγκριτική μέθοδο όταν μελετούσαν και μιλούσαν για το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων σε σχέση με τους σοσιαλιστικούς στόχους του κόμματος. Συνέκριναν τους δείκτες που αφορούσαν τις προηγμένες χώρες της Δύσης με τους δικούς τους και ανάλογα έβαζαν το όριο που εκτιμούσαν ότι απαιτούνταν για να κερδίσουν την «άμιλλα», και για να προωθήσουν στους σοσιαλιστικούς στόχους του κόμματος. Ενώ παράλληλα η ιδεολογική προπαγάνδα «φρόντιζε» να εμφανίζει την προοπτική της «οικονομικής άμιλλας» να εξελίσσεται θετικά υπέρ της Σ.Ε. Αυτό αφορά ιδιαίτερα την περίοδο μετά το 20 -ο συνέδριο του ΚΚΣΕ, που υποτίθεται ότι ένας από τους σκοπούς του ήταν η προσαρμογή στα πραγματικά δεδομένα, η αντικειμενική στήριξη των σκοπών του κόμματος. Η έπαρση και ο ρομαντισμός που χαρακτήριζε την ηγεσία, το κόμμα, και για ένα μικρό διάστημα, μεγάλο μέρος της σοβιετικής κοινωνίας, με προεκτάσεις και στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, δεν επέτρεψε στην ηγεσία του κόμματος να δει ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 άρχισε να διαγράφεται σαφώς η πλήρης αποτυχία αυτής της αστήρικτης και ψυχολογητής πρόκλησης προς τη Δύση, με αιχμή τις ΗΠΑ. Ουσιαστικά προς το τέλος της δεκαετίας του 1970 η Σ.Ε. είχε ηττηθεί στον οικονομικό τομέα, με δυσμενείς προεκτάσεις και στους δείκτες της στρατιωτικής ισχύος της. Η ηγεσία του κόμματος το γνώριζε αυτό, χωρίς όμως να τολμά αυτό να το αναγνωρίσει δημόσια. Η στροφή προς την πραγματικότητα φάνηκε για μια στιγμή ότι θα πραγματοποιούνταν με την Περestrojka, σε συνδυασμό με μια σοβαρή προσπάθεια για την ανάδειξη των αδρανοποιημένων και κριμένων δημιουργικών δυνάμεων στο κόμμα και στην κοινωνία για την ανάκαμψη της οικονομίας, αλλά και για την επιτυχή προώθηση του

ιστορικού σοσιαλιστικού εγχειρήματος – με όχημα τον εκδημοκρατισμό του συστήματος και τον εκσυγχρονισμό του.

Όταν με πρωτοβουλία της ηγεσίας του κόμματος ή ενός μέρους της ξεκίνησε η προσπάθεια για τον εκδημοκρατισμό, την αναδόμηση και τον εκσυγχρονισμό του συστήματος, οι πρωτεργάτες της πίστευαν ότι οι αντιστάσεις του συστήματος, με κυρίαρχη μορφή έκφρασης τη γραφειοκρατική αντίληψη και πρακτική η οποία χαρακτήριζε ένα ευρύτατο φάσμα του διοικητικού στρώματος, πολύ πιο πέρα από το χώρο που δέσποζε η νομενκλατούρα, θα μπορούσαν να υπερνικηθούν και τελικά, σε σύντομο χρονικό διάστημα, θα κυριαρχούσε το αναγεννητικό πνεύμα της περεστρόικα. Πολύ περισσότερο που σε συνδυασμό με την εξαγγελία της διαφάνειας (Γλάσνοστ) η ηγεσία της χώρας υπόσχονταν την ηθική εξυγίανση του κόμματος και του συστήματος, υπόσχονταν να λάμψει σε όλο της το μέγεθος και το βάθος η αλήθεια για τα εγκλήματα και τις αδικίες που είχαν συμβεί, με ένα λόγο υπόσχονταν την αποκατάσταση των ηθικών αρχών και αξιών του σοσιαλισμού που είχαν βάνουσα καταπατηθεί και αναιρεθεί.

Πίστευαν ότι ο εκδημοκρατισμός του συστήματος και μαζί –στο μέτρο αυτό– ο εκδημοκρατισμός και η ηθική εξυγίανση της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής θα λειτουργούσε θετικά στην προσπάθεια αποκατάστασης της εμπιστοσύνης του κόσμου στην ηγεσία του κόμματος, της χώρας, ότι αυτή η προσπάθεια θα συσπείρωνε τις ευρύτερες μάζες των εργαζομένων και της νεολαίας στους αναγεννητικούς σκοπούς του κόμματος. Πίστευαν, βέβαια, ότι το σύστημα, διατηρώντας τη βασική του δομή, ήταν δυνατό να εκδημοκρατιστεί. Η έννοια της δημοκρατίας δεν είχε ακόμα αυτονομηθεί. Ήταν αντιληπτή ως έννοια οριζόμενη με ταξικά (και μόνο) κριτήρια, που στην περίπτωση του ΚΚΣΕ από παράδοση λειτουργούσε στη σκέψη και την πράξη ως κομματοποιημένη έννοια. Δεν είχαν συνειδητοποιήσει την εξέλιξη η οποία είχε συντελεστεί στη συνείδηση των ενεργών πολιτών, που ζητούσαν μια δημοκρατία λειτουργική για όλους, μια δημοκρατία οριζόμενη με τους καθολικούς όρους της κοινωνίας ως ολότητας και ως συνόλου, με αναφορά και στους πληθυσμούς των εθνοτήτων και εθνικοτήτων, που συναποτελούσαν μαζί με τους Ρώσους την Σοβιετική Ένωση ερμηνευόμενη η έννοια της δημοκρατίας για αυτούς τους πληθυσμούς και με αυτοτελή εθνικά ή και εθνικιστικά, αλλά και ειδικά πολιτισμικά κριτήρια. Πρόκειται και εδώ για ένα θέμα που ζητά ειδική ανάλυση, με αναφορά και σε ειδικές μελέτες που έχουν γραφεί και έχουν δει το φως της δημοσιότητας πριν και κυρίως μετά την διάλυση της Σ.Ε. Θίγω απλώς εδώ αυτό το κρίσιμο και πολυσύνθετο θέμα ως μια σοβαρή συνιστώσα στο φάσμα των αιτίων για τη διάλυση της Σ.Ε.

Βέβαια, εκείνο που έκρινε την προσπάθεια του κόμματος ήταν η αδυναμία του να διαμορφώσει και να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα για την έξοδο της οικονομίας από την κρίση και για τη δρομολόγηση μιας διαδικασίας ανάκαμψης και ανάπτυξης της οικονομίας της χώρας. Καθώς και η αδυναμία του να αναπτύξει ένα νέο οικονομικό σύστημα που αυτό θα το καθιστούσε δυνατό.

Όλοι συμφωνούσαν ότι το υπάρχον οικονομικό σύστημα είχε εξαντλήσει τα όριά του. Επίσης, καταρχήν συμφωνούσαν ότι ο συνδυασμός του σχεδίου με την αγορά θα μπορούσε να είναι η βάση πάνω στην οποία θα οικοδομούνταν το νέο οικονομικό σύστημα. Το ερώτημα πάνω στο οποίο δεν μπόρεσαν να συμφωνήσουν ήταν το ειδικό βάρος αυτών των δυο συντελεστών. Βέβαια υπήρχαν και εκείνοι που δεν ήθελαν να ακούσουν για την εισαγωγή των νόμων της αγοράς στο σοβιετικό οικονομικό σύστημα. Όμως αυτοί δεν είχαν σοβαρή εκπροσώπηση στην Κεντρική Επιτροπή του κόμματος. Ουσιαστικά αυτό που είχε έρθει στο επίκεντρο των διαφορών ήταν η ερμηνεία που δίνονταν στην πρόταση για υιοθέτηση του μοντέλου του σοσιαλισμού της αγοράς.

Η πρόταση αυτή βέβαια δεν ήταν ρητά διατυπωμένη. Προκύπτει μέσα από τα κείμενα του Γκορμπατσόφ και όσων ανήκαν στην ομάδα των μεταρρυθμιστών του συστήματος. Με εξαίρεση μάλλον την πρόταση Λίμπερμαν στην οποία η έμφαση δινόταν σχεδόν αποκλειστικά στην ανάγκη για μια οικονομική μεταρρύθμιση που να εξασφαλίζει τον ρυθμιστικό ρόλο της αγοράς στην οικονομία

Οι μεταρρυθμιστές πίστευαν ότι ήταν δυνατή η δημιουργία ενός νέου οικονομικού συστήματος ικανού να συνενώνει την αγορά με το σχέδιο πάνω στη βάση της κρατικής (δημόσιας ή κοινωνικής) ιδιοκτησίας κατά τρόπο που να εξασφαλίζεται η μονοκρατορία του κόμματος στο πολιτικό σύστημα, στην οικονομία και στην κοινωνία. Στη σκέψη αυτή είχε θέση και η προσέλκυση του ξένου κεφαλαίου, καθώς επίσης και η σκέψη για τη δημιουργία των προϋποθέσεων για την οργανική συμμετοχή της σοβιετικής οικονομίας στην παγκόσμια οικονομία, δηλαδή για την ουσιαστική έξοδο από την εσωστρέφεια και την απομόνωση στην οποία η Σ.Ε. βρισκόταν σε όλη την εβδομηντάχρονη ιστορία της. Βέβαια, εκκρεμούσε το ζήτημα των πολιτικών προϋποθέσεων για την προσέλκυση του ξένου κεφαλαίου και για την ένταξη της σοβιετικής οικονομίας στην παγκόσμια οικονομία. Και το θέμα αυτό συνδέονταν με την αξίωση από τους ξένους, από τη Δύση και το διεθνές κεφάλαιο για την κατάργηση της μονοκρατορίας του κόμματος, την κοινοβουλευτική πλουραλιστική δημοκρατία, πράγμα που θα σήμαινε την αλλαγή του συντάγματος στο οποίο υπήρχε η ρητή δέσμευση, που δέσποζε όλο το πνεύμα του σοβιετικού συντάγματος για το μονοπώλιο της εξουσίας

από του ΚΚΣΕ, ως απόλυτη και αναγκαία προϋπόθεση για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού με κατεύθυνση τον κομμουνισμό. Εκφραστές αυτού του αιτήματος υπήρχαν τώρα πλέον και μέσα στη χώρα. Τώρα πια ήταν φανερό ότι δεν επρόκειτο απλώς για τον εκδημοκρατισμό του υφιστάμενου συστήματος, αλλά για την αλλαγή του.

Όλοι γνώριζαν τα αδιέξοδα του υφιστάμενου συστήματος – του οικονομικού, του πολιτικού και του κοινωνικού. Όμως κανείς δεν είχε βρατή πρόταση για ένα άλλο λειτουργικό σύστημα, με τους όρους του σοσιαλισμού. «Έτσι», τα πράγματα αφέθηκαν να ακολουθήσουν το δρόμο τους, με μόνους ενεργούς πολιτικούς εκείνους που συνειδητά ακολούθησαν τη δυναμική των εξελίξεων και από ένα σημείο και μετά πήραν στα χέρια τους – περισσότερο ή λιγότερο, με μεγαλύτερη ή μικρότερη συνέπεια– την υπόθεση της μετάβασης από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό, που ήταν μέσα στην ίδια τη δυναμική των εξελίξεων.. Δεν προχωρώ παραπέρα την ανάλυση. Αφήνω το θέμα ανοιχτό προς συζήτηση. Επισημαίνω μόνον ότι σ αυτή τη δυναμική των εξελίξεων είχε τη θέση της η ανάγκη εξόδου της σοβιετικής οικονομίας από την απομόνωση, η ανάγκη αυτοτελούς οργανικής ένταξής της στην ευρωπαϊκή και την παγκόσμια οικονομία. Προσθέτοντας ότι αυτό δεν ήταν αίτημα εκείνης της στιγμής. Απασχολούσε το κόμμα και τους ερευνητές του από τη δεκαετία του 1970 όταν πια ήταν πλέον σαφές ότι η σοβιετική οικονομία με τις δικές της δυνάμεις δεν μπορούσε ή πίστευαν ότι δεν μπορούσε να ανακάμψει. Βέβαια, σε αυτή την απαισιόδοξη κατάληξη συνέβαλε και το γεγονός ότι η ΚΟΜΕΚΟΝ δεν μπόρεσε να παίξει το ρόλο της ως μια οικονομική ένωση ανάλογη με την ΕΟΚ. Να ένα άλλο θέμα το οποίο θα πρέπει να γνωρίζει όποιος μιλά για τις αιτίες κατάρρευσης της Σ.Ε. και του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Στη δεκαετία του 1980 ήταν πλέον καθολική η αναγνώριση της κρίσιμης κατάστασης από την ηγεσία του κόμματος. Όμως εξαιτίας των ριζικά διαφορετικών εκτιμήσεων για το μέγεθος που αυτή η κατάσταση δημιουργούσε για τη χώρα και το σοσιαλιστικό της προσανατολισμό δεν μπόρεσε να καταλήξει στον τρόπο αντιμετώπισής της με πραγματικούς και όχι επινοημένους όρους. Και δεν μπόρεσε η ηγεσία να αντιληφθεί τον κίνδυνο διάλυσης Σ.Ε. που κυοφορούνταν από τις εξελίξεις. Μόνον προς το τέλος της δεκαετίας του 1980 είχε αρχίσει αυτό να γίνεται αντιληπτό.

Το ΚΚΣΕ είχε αργήσει ανεπανόρθωτα να καταλάβει και να συνειδητοποιήσει το μέγεθος του προβλήματος που δημιουργούσε το γεγονός ότι στη δεκαετία του 1970 είχε αλλάξει καθοριστικά σε βάρος της Σ.Ε. ο συσχετισμός των δυνάμεων μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού, Σοβιετικής Ένωσης και ΗΠΑ, σε όλους τους τομείς της οικονομίας, της τεχνολογίας και της επιστήμης, με περαιτέρω επιδείνωση στη δεκαετία του 1980.

Η αναγνώριση από την ηγεσία αυτής της κατάστασης–στο βαθμό που αυτό είχε γίνει– δεν συνοδεύτηκε από τη συνειδητοποίηση του κινδύνου διάλυσης της Σ.Ε. και επομένως από τη συνειδητοποίηση της ανάγκης κατάστροφης ενός σχεδίου για την αποτροπή αυτού του κινδύνου. Η ηγεσία του κόμματος δεν είχε αντιληφθεί την έκταση και το βάθος του γεγονότος ότι είχε χάσει την αξιοπιστία της στους εργαζόμενους και στο λαό. Ότι οι άνθρωποι από ένα σημείο και μετά είχαν πάψει πλέον να πιστεύουν ότι θα μπορούσε να βγάλει τη χώρα από την κρίση και να την οδηγήσει προς τα μπρος. Οι περιοδικές του Γκορμπατσόφ ανά τη χώρα δεν μπόρεσαν να αλλάξουν την κατάσταση, δεν καρποφόρησαν, και επειδή δεν στόχευαν στην ανάπτυξη της αυτενέργειας και της πρωτοβουλίας από τα κάτω. Εξάλλου, δεν υπήρχαν οι αυτόνομοι φορείς που θα μπορούσαν να εκφράσουν την γνήσια θέληση των εργαζομένων και του λαού – των λαών της Σ.Ε.

Έτσι, που με την έναρξη της διαδικασίας μετάβασης στον καπιταλισμό, όταν είχε αρχίσει να γίνεται σε καθημερινό επίπεδο αντιληπτό ότι οι εξελίξεις έθιγαν βασικά κεκτημένα των εργαζομένων και του λαού, δεν υπήρξε ούτε μια σοβαρή προσπάθεια λαϊκής αντίδρασης. Και βέβαια για την πολιτική αδράνεια των εργαζομένων, του λαού, που συνοδεύτηκε και με το φαινόμενο της πολιτικής αφασίας, ευθύνεται το κόμμα, ευθύνεται το σύστημα. Και είναι αυτό ένα από τα στοιχεία που κάνει πιστευτή για πολλούς την άποψη ότι το σύστημα κατέρρευσε από τις δικές του εγγενείς αδυναμίες, που πρόσβαλαν καίρια τον ίδιο το σοσιαλιστικό του χαρακτήρα. Μέσα από αυτή την οπτική η εμμονή στην αναδόμηση του υφιστάμενου συστήματος ήταν από τη γένεσή της αδιέξοδη. Μάλιστα, η εμμονή σε αυτή την αντίληψη λειτούργησε ανασταλτικά ή και απαγορευτικά για την αναζήτηση άλλων λύσεων. Ενδεικτικό για την στενότητα αυτής της όρασης από το ΚΚΣΕ είναι το γεγονός ότι η ιδέα της πλουραλιστικής δημοκρατίας στο σοσιαλισμό που είχε απασχολήσει του Τσεχοσλοβάκου στη δεκαετία του 1960 και τους Ούγγρους στη δεκαετία του 1980 ήταν εντελώς ξένη για τους σοβιετικούς.

Αυτό είχε να κάνει και με το γεγονός ότι το σταλινικό καθεστώς είχε υποχρεώσει σε εξαφάνιση όχι μόνον την ονομαζόμενη γενικά αστική διανόηση, αλλά και την αριστερή μαρξιστική διανόηση με αυτόνομο κριτικό πνεύμα, καθιστώντας έτσι αντικειμενικά αδύνατη την ανάπτυξη ακόμα και της δημοκρατίας που υπαγόρευαν οι αρχές του σοβιετικού συντάγματος, το οποίο βέβαια ήταν απαγορευτικό για την ανάπτυξη κάποιας μορφής πλουραλιστικής δημοκρατίας. Όμως, μαζί και πέρα από αυτά, η εξαφάνιση της διανόησης με τα παραπάνω χαρακτηριστικά, στέρησε την κοινωνία από ένα κοινωνικό στρώμα που με τις κριτικές του παρεμβάσεις το λιγότερο που θα μπορούσε να κάνει θα ήταν να επισημάνει πολιτικές επιλογές και πρακτικές της ηγεσίας που υπονόμευαν τους σοσιαλιστικούς στόχους της κοινωνίας. Και ήταν η έλλειψη μιας τέτοιας, κομματικά ανένταχτης διανόησης, μια από τις αιτίες για την αποφυγή της πτώσης της Σ.Ε. και της αποτυχίας του σοσιαλιστικού εγχειρήματος, γενικότερα..